

LITIJSKI ŠPINERBAL – PLES PREDILCEV

IDA DOLŠEK

Špinerbal, ki so ga po letu 1945 preimenovali v ples predilcev, je trajal vse do osamosvojitve Slovenije. V želji po ohranjanju minulega in po iskanju izvirnih vsebin za Folklorno skupino Javorje sem ga pred petimi leti začela raziskovati. Pisnih virov o njem ni, naslonila sem se le na informatorje in prav vsem se ob tej priložnosti lepo zahvaljujem.

Delo je bilo dolgotrajno, poleg vseh v tem besedilu omenjenih dejavnikov pa je za odrski prikaz tega dogodka potrebna še glasbena spremljava, izbor plesov in seveda primerno izdelani folklorni kostumi. Pri Folklorni skupini Javorje smo manjši poskus odrske interpretacije standardnih plesov že pripravili in ga javnosti pokazali s plesnim venčkom in glasbo na gramofonu, s čimer smo predstavili konec plesnih vaj. Osredotočili smo se na čas med obema vojnama, iz katerega verjetno izvirajo tudi prvi začetki litijskega špinerbala. V začetku je imel izrazito elitno noto, jo nosil še nekaj desetletij po drugi vojni, a se sčasoma iz prireditve, ki je veljala za pomembnejšo v koledarskem letu na Litijskem, počasi približal drugim, s plesom povezanim dogodkom. Dolge večerne toalete so ženske zamenjale za udobnejša, po takratni modi kupljena ali sešita oblačila. Delavskih zaupnic, kakršne so bile med obema vojnama, ni bilo več, zato si je direktor za otvoritveni valček izbral najstarejšo ali najbolj udarniško predico. A da bomo lažje razumeli to in vse drugo, s pripravljanim špinerbala povezano dogajanje, najprej na kratko o okoliščinah, ki so nanj vplivale.

O zgodovini predilnice

Bombažna predilnica v Litiji obstaja že 122 let in sodi med najstarejše tekstilne obrate pri nas. K ustanovitvi je pripomogla železnica, ki je industrijo približala tudi v notranjost dežele. Prav v litijski kotlini so bile zaradi bližine trboveljskega in zagorskega rjavega premoga ter poceni delovne sile ugodne razmere. V tem času sta delovala rudnika svinca v Sitarjevcu in topilnica v Litiji, a je ta industrija zahajala v zaton. Že proti koncu 19. stoletja so začeli rudo voziti s Koroške in leta 1934 je celjska Cinkarna, naslednica litijske topilnice, prodala vse imetje predilnici.

Prvi, ki je dobil leta 1880 obrtno dovoljenje za opravljanje predilniške in tekstilne proizvodnje pri nas, je bil tehnik Julius Schwarz iz Trsta. Tri leta pozneje se mu je pridružil družabnik Evgen Zublin, trgovec iz Manchesterja. Schwarz je dobro poznal tekstilno tehnologijo, bil povezan z italijanskimi tekstilci, trgovci in bankirji, Zublin pa je imel izkušnje z bombažem, bil v dobrih odnosih s poslovnimi krogi, vedel za špekulacije bombažnih borz in imel zveze z nemškimi bankami. Njuno podjetje se je hitro razvijalo in oba sta iz tako močnega kapitalskega zaledja privabila družabnike. Že leta 1886 je bila z njimi podpisana pogodba, ustanovila se je komanditna družba z naslovom Baumwollspinnerei und Weberei SCHWARZ, ZUBLIN & Coie, Littai. To leto so bili izdelani tudi načrti za tovarno, kakršna stoji z razširitvami še danes, in jo štejemo za rojstvo litijske predilnice.

Leta 1892 je predilnica zaposlovala 145 delavcev, od tega je bilo kar 80 mlajših od 16 let. V povprečju so zaslužili 3 do 4 krone na teden. Leta 1896 je proizvodnja že popolnoma stekla, izdelki so šli dobro v promet, zaradi cenene proizvodnje so se ustvarjali veliki dobički. Delavnik je trajal od šestih zjutraj do šestih zvečer, enourni vmesni

Šmarski cerkveni zbor pod vodstvom Jožeta Cajhna leta 1926. (Iz arhiva družine Breznikar.)

odmor za kosilo ni bil plačan. Bili so zdravstveno zavarovani. Leta 1904 je delalo že 400 delavcev, plače so se zvišale na 8 kron. Leta 1936 je med 640 zaposlenimi še vedno delalo 46 mladoletnih, po osvoboditvi pa je število naraslo na 1386 zaposlenih.

Takole se je svoje prve zaposlitve pri 12 letih spominjala že pokojna Štefka Berlot, rojena 1912. leta: *"Me je mama k dohtarju peljala, pa še dve moji sestri. Je rekel, da sem prešvoh. Potem je pa videl, da nas ima toliko, je pa malo ponehal, da sem šla na šiht. Drobčkana, drugače sem pa že mogla bit trdna. Sem se zlagala za eno leto, da sem starejša, da so me v fabriko vzel. Seveda, naša mat, saj veste, ko ni imela denarja pa velik otrok, je pa kar rinla, da sem šla hitro delat. In sem dobila plačo. Ampak veste, ne da bi se bahala, jaz sem bila ena pridna delavka. Jaz sem že prvo colengo dobila večjo kot druge, ki so že notri delale. Colengo sem dala mam, vse mam. Saj smo vse mam devale. Smo delale od šestih zjutraj, ko je tulu, pa do dveh, popoldne in ponoč /.../ Lepe spomine imam. Nikol nisem bila kregana, nikel. Smo tiste špulce laufale, revčke, še pogovarjat se nismo imele cajt. Samo delat, seveda, če si pa tri konce mašine laufov. Fabriško dekle, saj je bila mama tud fabričanka. Mama je bila še čist od začetka, še cegu je nosila, ko so fabriko delal."*

Približno petino proizvedene preje je porabila tovarna v lastni tkalnici, ostalo je izvažala v Avstrijo, Trst in na jug. Tkala je tkanino vseh vrst in različnih širin, od 56 cm do 156 cm in izdelovala tudi žepne robčke. Zelo dobro so šli v promet tekstilni odpadki. Proti koncu 19. in v začetku 20. stoletja se je pričel proces združevanja kapitala, izoblikovale so se močne industrijske družbe, ki so se borile za monopol, manjša podjetja so propadala. V zaledju Trsta se je tekstilna industrija združila pod firmo Ritter, Rittmayer.

Zaradi velikih kreditov, ki sta jih družini Brunner in Kuffler, tržaški in dunajski finančniki, vložili v litijsko predilnico, sta prva ustanovitelja in ostali družabniki povsem izgubili upravno moč in podjetje je leta 1909 prešlo pod omenjeno firmo. Tovarna je kljub lastniški preobrazbi normalno delovala, le tkalnico je prenesla v Gorico, zato pa povečala predilniško dejavnost. Ves čas se je strojno posodabljala. Strojne pogonjale parni kotli in električni motorji. Pred prvo svetovno vojno je zaposlovala 210 žensk in 165 moških. Družba jim je plačevala 5000 kron na teden.

Obstajala je le še ena močnejša družba Mautner, ki je ustanovila delniško družbo. Mautnerjev koncern se je širil po vsej Avstro-Ogrski in Nemčiji in leta 1916 pokupil vse delnice delniške družbe Združenih avstrijskih tekstilnih industrij, v katero je bila vključena tudi tekstilna tovarna v Litiji. Tega leta je predilnica zaradi vojne prenehala delovati, obstala je za štiri leta. Mautnerjev kapital se na novo nastale meje ni oziral, le porazdelil se je po državah. Združeval je 39 tovarn. Leta 1923 se je družba v novi Jugoslaviji preimenovala v Jugoslovanske tekstilne tvornice Mautner in je vsebovala predilnico v Litiji in tkalnico v Preboldu, obe sestrski tovarni sta delali v velikem poletu. Od vseh Mautnerjevih podjetij v posameznih državah je najbolje delalo ravno to. Jugoslavija je bila skoraj brez

Tončka Jelnikar z možem Tonetom. (Iz arhiva Marte Jelnikar.)

tekstilne industrije, oprostila je carino za uvoz starih tekstilnih strojev, kar so izkoristili avstrijski in češki industrialci. Nastajale so nove tovarne, ki so leta svetovne gospodarske krize od 1930 do 1933 razmeroma dobro prestale. Vse do leta 1940 je imela predilnica na račun cenene in številne delovne sile letne dobičke, tedaj pa so se zaradi bližajoče se vojne pričele težave z dobavo bombaža. Ana Nejedli se svojih otroških let, ko je nosila očetu malico, takole spominja: *"Vsi smo bili zaposleni v predilnici. Moj stari oče je delal še izkop za tovarno, zaposlena sta bila tudi oba starša, s petnajstimi leti sem se zaposlila tudi jaz, pozneje tudi obe mlajši sestri in za nekaj časa še brat. Okrog devete ure sem očetu nesla malico. Oče je z vozički preko mostu od topilnice pa do predilnice prevažal premog in med menjavanjem vozičkov si je najlaže vzel malo časa za skromno malico. Samo delat in delat, odmora za malico ni bilo /.../ Hrano smo kupovali v konzumu, jemali smo na up. Ko si porabil do določene vsote, ki je bila preračunana na plačo, ti niso več dali. Včasih je ata v sili zaprosil direktorja za foršus, predujem. 'No, ja, pa pejd v pisarno, pa vzem 200 din,' je rekel direktor Preiss. Vsega skupaj je zaslužil 400 din, pa smo bili spet dolžni. Z očetom sta se dobro poznala, ata ga je prevažal v zapravljičku. Ko je odšel v penzion, je očetu podaril svoj plašč. Kako ga je bil vesel, čez dan ga je nosil sam, ponoči smo se pa mi odeli z njim."*

Proizvodnja se je počasi manjšala in konec leta 1944 prekinila. Nemške oblasti so po zasedbi zamenjale ves vodilni vrh. Tovarna je pričela delati po osvoboditvi, leta 1950 pa so jo prevzeli delavci v samoupravljanje.

Položaj delavstva

V želji po dobri delavni storilnosti, od katere je bil odvisen dobiček, je predilnica pričela leta 1923 graditi delavska stanovanja. Prve stavbe so bile vseljive že leta 1925, pozneje je bila zgrajena še hiša za mojstre in stavba z gledališko dvorano in stanovanjem za hišnika, zgoraj pa

dekliški dom. "Na stavbah", tako se še danes imenuje to stanovanjsko naselje, je zraslo šest blokov. Večje družine so se vselile v dvosobna stanovanja, manjše v enosobna. Napeljana je bila tudi elektrika in voda. Mautner je izračunal tabelo minimalnih življenjskih stroškov in jo stalno dopolnjeval. Po svojih zmožnostih jim je zvišal raven z višjimi plačami, draginjskim dodatkom ali pa drugimi ugodnostmi pri nakupu v konzumu. Tu si je lahko delavec kupil prav vse za minimalno ceno. Sistem pomoči je v litijski tovarni odlično deloval, zato po letu 1923 ni bilo nobene stavke. Kaj so še prejemale delavci v obliki naturalij, je razvidno iz prve kolektivne pogodbe, ki je bila podpisana leta 1935. Vsebovala je 11 poglavij in delavski zastopniki so z lastnikom izbojevali vse zahteve, med drugim tudi visoke mezdne plače. Delavci so imeli brezplačna stanovanja, vodo in razsvetlavo, za božič je dobil vsak otrok pet metrov blaga kot darilo, vsaka družina je brezplačno najela 500 kvadratnih metrov vrta za lastno pridelavo zelenjave.

Zaradi dobrih delavskih razmer se litijski predilci niso priključili k veliki tekstilni stavki Slovenije leta 1936.

Danijelo Babič so kot otroka varovali v predilniškem vrtcu. Takole je pripovedovala: "No, imeli smo svoj otroški vrtec, Na stavbah, za fabriške otroke. Moralo je biti okoli 30. leta. Enkrat nam je gospodična obljubila, povedala, pravi: 'Danes dobimo pa obisk. Da boste pridni. Samo če bo kdo vprašal, pa boste odgovorili.' Govorili so pa med sabo nemško. Mi smo imeli usta, ušesa vsa odprta. Ko so odšli, je rekla: 'Če boste pridni, bomo dobili nekaj novega.' In res, prej smo imeli take dolge šolske klopi, potem smo dobili pa mizce pa stolčke. Štiri stolčke smo imeli pri vsaki mizci in to smo imeli že tisti čas. In je bilo čudovito. Mi smo bili tako sila ponosni /.../ Smo imeli pa vsako leto tamle nastop. Taka planjava je bila v gozdu. So prišli vsi ti predstavniki predilnice, vodilni pa uslužbenci. No, ko smo tist opravili, smo imeli pa veselico, in sicer cele ajmarje malinovca pa hrenovko pa žemljo. Vsak je dobil. Pa piškotov se

je lahko najedel, ja, tako bom rekla /.../ Staršem ni bilo treba za vrtec nič plačat, vse je bilo brezplačno. Nismo pa imeli malice, to smo s sabo prinesli. Imeli smo že kakšne rekvizite za igranje, lepe spomine imam /.../ V šoli so imeli tudi Litjani svoj vrtec, na oni strani Save, dol v kleti. Ne bi hotela žaliti, ampak revščino proti nam."

Velika pridobitev za tiste čase je bila kopalnica. Daniela nadaljuje takole: "Na stavbah smo imeli skupno kopalnico, ločeno že po spolu, vendar tuše in banje za moške in ženske pa otroke tudi. Vsako soboto je kopalnica delala, dovolj tople vode je bilo. Stalo je pa dinar za eno tako kopanje. Pa še tako, smo imeli eno prijazno gospo, ki je rekla mami: 'Ah, kar pejte vsi noter. Pa najprej otroke skopaj, potem se boš pa še ti lahko.' Za dinar, ko je vedela, da je vdova /.../ Moram tako povedat, stanovalci smo imeli Na stavbah stanovanje zastonj, vodo, luč, vrt, njivo, pa otroški vrtec, aja, čakte, moram tako povedat. Za nas ni dal nobeden iz kavert. Ampak jaz pravim, tako kot danes razmišljam, da je imel računico v roki, da ni bilo nič šenkanega."

Omeniti moram še en stanovanjski kompleks za delavce in nadrejene, ki je bil zgrajen že pred Stavbami. Na vzpetini severno od predilnice je stala mogočna, približno sto metrov dolga in deset metrov široka zgradba, Štala. Tu so svoje čase za direktorja predilnice gojili govedo in konje, v nadstropju pa shranjevali seno. Stavbo so preuredili in v začetku 20. stoletja se je vanjo naselilo okrog trideset predilniških družin, med njimi tudi Švarčevi. Gospa Ana Švarc, poročena Nejedli, se Štale spominja z velikim spoštovanjem in ponosom, zgradbo so po letu 1970 podrli, na tem prostoru pa stojijo danes Drnovškova, Švarčeva in Čarmanova hiša.

"Rodila sem se leta 1916 na Štali. Celotno severno pročelje je po dolžini prvega nadstropja povezoval lesen balkon, nanj si se lahko povzpel preko dveh dvojnih lesenih stopnišč oblike črke V.

Fotografija iz špinerbala po letu 1960. (Iz arhiva Marte Jelnikar.)

Balkon je v sredini pregrajeval zid, podpirali pa so ga leseni stebri, vzdani v beton. Vsi vhodi s spodnjim dvoriščem in balkonom so bili varno pod streho, ki jo je na južni strani krasilo deset simetrično razporejenih "frčar" osmih sob in dveh enosobnih stanovanj na vsaki strani. Tudi vsa ostala stanovanja v pritličju in nadstropju, razen treh dvosobnih, so obsegala veliko sobo z oknom na jug proti predilnici in kuhinjo ob vhodu, nekatera so premogla tudi shrambo. Kurili smo v štedilniku, sobo pa smo ogrevali s pečjo. Vsi stanovalci smo točili vodo pri skupni pipi v pritličju kjer je stalo tudi korito. Na levi in desni strani stavbe smo imeli v pritličju in nadstropju po tri stranišča. Zaradi njih smo si največkrat povedali kakešno gorko, drugače pa smo živeli v skromnosti, prijateljstvu in medsebojni pomoči. Družila nas je predilnica, ki nam je poleg dela, stanovanja, podzemnih kleti, izkopanih v hribčku nasproti dvorišča, nudila tudi obdelovalne površine. Te so se širile preko celotne Graške dobrave. Poleg drvarnic smo si zgradili kokošnjake, zajčnice, svinjake in redili različne živali. Nam otrokom so živali poosebljale žive igrače, travniki pa nam nudili brezskrbno in lepo otroštvo v naravi. Vse smo imeli zastoj, tovarna je poskerbela celo za vsa popravila na stavbi ... Na Prisojni ulici so v treh dvojčkih stanovali mojstri in predelavci, naprej pa so pozneje zgradili še tri četvorčke, na Dobravi pa dve večji stavbi s podobno arhitekturo kot Štala in stojita še danes. Direktor je živel v Vili ... Na Štali smo stanovali do leta 1968, nato smo se preselili v novo stanovanje. Danes iščemo fotografijo te lepe stavbe, pa je žal v tistih časih ni nihče ovekovečil."

Družabno življenje

V navedenih knjigah, ki jih je Predilnica Litija izdala ob 75, 90- in 100-letnici obstoja, nisem zasledila ničesar o družabnem življenju zaposlenih delavcev, sploh pa ni nič omenjenega o plesu predilcev. Prva knjiga omenja le, da so se delavci med obema vojnama udeleževali v kulturno-prosvetnih in športnih društvih: v Sokolu, Orlu in Svobodi. Nekateri so delovali v dramskem krožku, uprizarjali so razne igre, prav tako je bil zelo dejaven in številen tamburaški zbor. Šport se je odvijal v okviru klubov, dejavni so bili kolesarski, nogometni in šahovski klub.

Predvidevam, da je želel tuji lastnik svoje delavce zadržati v varni razdalji, zato jim je ponudil vse razpoložljive ugodnosti. Ni želel imeti zapletov in stavk, v zdravih, veselih, zadovoljnih in uspešnih delavcih je videl dobiček. Mautner je bil lastnik tudi tkalnice v Preboldu, vendar je bilo tam delavcev manj in so prejeli manj bonitet. Med bonitete sodi prav gotovo tudi ples predilcev, ki so ga v naše kraje prinesli iz severnih dežel. Beseda izvira iz nemščine, *spinnen* – presti in *Ball* – ples. Kdaj natančno so začeli prirejati ples v Litiji, ni znano, verjetno pa z dograditvijo dvorane Na stavbah. Po pripovedovanju že pokojne Danice Cvetežar, ki se je v predilnici zaposlila leta 1925, je bil blok z dvorano in dekleškimi domom zgrajen okoli leta 1929. "Štiri leta sem se vozila iz Kašla, nato sem se ob otvoritvi preselila v dokončan dekleški dom Na stavbah. Fantje niso smeli vstopati. Po sobah je živelo po sedem, osem deklet in direktor Preiss je vsak teden pregledal urejenost sob. Na drugi strani je stal puršenhaus, stanovanja za fante. Špinerbal se je pričel okoli leta 1930. To je bil nobel, elitni ples, vse plesalke so nosile

dolge večerne obleke, elegantne. Ta ples se je odvijal podobno kot v Ljubljani črno-bela reduta, izbirali so najboljši par. Tu so bili moški oblečeni v črno, njihove plesalke pa v belo obleko v kombinaciji s črnimi ali obratno.

Prijateljci iz Litije, pred drugo svetovno vojno. (Iz arhiva družine Nejedli.)

Na tej reduti sta zmagala tudi Jelnikarjeva Tončka in njen mož, Litijana. Tončka je bila prava litijska lepota, krasno je plesala in imela je svoje častilce. Na špinerbalih je bleščala v svoji popolni opravi in prekašala bogate gospe predilniških lastnikov in uradnikov. Znala je nemško, zato je na plesih skerbela predvsem za tuje goste, jih sprejemala in jih peljala do miz /.../ Plesati smo se učili na plesnih vajah. Tu smo plesali četvorko, tango, valček, angleški valček, fokstrot. Vaje so trajale po dve uri, zaključni del – plesni venček, ko smo se predstavili staršem in ostalim, pa tudi dlje. Plesali smo na plošče. Plesni učitelj, zelo eleganten, dober, prihajal je iz Ljubljane, imena se več ne spominjam, je bil ves čas nastopa prisoten. Fantov je primanjkovalo in včasih je katera tudi stala."

Plesne vaje in plesni venčki

Spomin Ane Nejedli iz časov med obema vojnama: "Plesne vaje smo obiskovali v Šmartnem, sploh je Šmartno prednjačilo v glasbeni in dramski dejavnosti. Vodil jih je gospod Jenko iz Ljubljane. Imeli smo najeto manjšo dvorano v Leskovčevi hiši, hkrati je lahko plesalo skoraj 30 parov. Zanimanje za ples je bilo tako veliko, da so vaje potekale v treh skupinah. Mi, Litijani, smo jih imeli najprej, da se nismo prepozno vračali domov. Spremljal me je moj bodoči mož. Ni rad plesal, mi je pa pridržal plašč. Plesali smo standardne plesne, staršem in ostalim ljubiteljem plesa smo se predstavili na plesnem venčku. Moji niso nikoli prišli, čeprav sva nastopali obe s sestro Tono. Tona je bila najboljša plesalka, z njo je največkrat plesal mojster sam in prejela je največ pomaranč. Pomaranče je delil najboljšim plesalkam in plesalcem, ti pa so jih podarjali tudi dekletom, ki si jih same niso prislužile. Tudi dekleta smo pripravila kakšna darilca za soplesalca. Sešile smo rožico ali srček iz odpadnih krpic žameta in ga poklonile fantu /.../ Belo obleko iz batistšifona mi je za plesni venček sešila prijateljica Adela Prašnikar, sama pa sem ob spodnjem robu, okoli vratu in na kratkih rokavih naštikala raznobarne rožice. Črne šolne z gumijasto petko in najlon nogavice sem kupila v litijski trgovini Bata. Nogavice sem si pritrčila s 'štrumpantelni', pozneje sem si za špinerbal sešila pas. Tudi spodnje perilo, kombineže in hlačke nam je šivala šivilja, sama pa sem ga polepšala z belo vezenino /.../ Blago sva kupila z očetom v konzumu, oče 100 m batista, jaz pa 100 m za rjuhe. Predilnica je dobila blago iz preboldske tkalnice. Odplačevala sva na obroke. Bila je velika

revščina, prvič smo ležali na posteljnini /.../ Oba s fantom sva igrala v tamburaškem orkestru, vaje smo imeli v litijski gostilni Pri Lindnerju. Špilali smo tudi za ples, posebno je bilo veselo za vinsko trgatev in za maškare."

Alojzija Sinigoj, že tudi pokojna, se je od svojega 14. do 17. leta učila za šiviljo pri Skuškovi, kjer je nato ostala še tri leta. V teh letih so veliko šivali tudi za špinerbal. Svojih mladih let se spominja s posebnim veseljem: "Pela sem v pevskem zboru, eno leto pa sem obiskovala tudi plesne vaje in se naučila četvorko, valček, angleški valček, tango in polko. Še danes imam pred očmi dve vrsti lepo oblečenih deklet in fantov na plesnem venčku. Stali smo si drug nasproti drugemu, dekleta smo jim pred četvorko pripela na prsi šopek rožic iz istega blaga, kot smo nosile obleko. Oblečena sem bila v svetlo modro, dolgo, svilenko obleko. Vrezana je bila v krog s šivi ob strani. Fantje so bili oblečeni v temno obleko, saj so imeli samo eno za vse ali pa samo v beli srajci in telovniku. Nato smo plesali. Ples je vodil plesni učitelj. To je bilo življenje, čeprav moram povedati, da nismo bili pokvarjeni. Vse je bilo dostojno. Škoda, da nisem poslušala mame. S poroko pa se je vse končalo."

Litija, kot malo mesto z močnim zaledjem je pobudo za javni družabni ples lepo sprejela. Pred vojno so bili plesi v Litiji, kot je dejal Jože Dobravec, dolgoletni ravnatelj glasbene šole, na visoki stopnji in nadaljeval: "Plesali so v soboto zvečer in nedeljo popoldne. Pogosto so se ga udeležili tudi Ljubljanci, prav tako pa je nekaj strastnih litijskih plesalcev obiskovalo plesne vaje v Ljubljani. Igrali so v živo. Okrog leta 1935 je bil znan Jezz band Litija v sestavi pianina, flavte, dveh violin, bobnov, kontrabasa in trobente. Za njim je muzko prevzel Pleničar, njegov Ansambel veselih vrabcev je bil podobno sestavljen. Glasbo so priredili s plošč, iz priljubljenih filmov, radi so igrali tudi Strausa, še rajši pa Leharjeve valčke. Lehar je pisal

Oče Cvetežar s sestro Marijo iz Litije. (Iz arhiva Mije Boltin.)

operete lahkega žanra, njegovi valčki pa so bili harmonsko polnejši in modernejši. Plesali so polke, valčke, angleški valček, tango, fokstrot, slovfoks /.../ V letih od 1960 do 1968 sem na špinerbalu igral s svojim ansamblom. Priredbe sem pisal sam. Nekaj sem jih pozneje posojal, vrnjenih pa nikoli nisem dobil."

Priprave na ples

Špinerbal je prinesel med meščane vznemirjenje, določeno pričakovanje. Za prestiž so bili pripravljene tudi nekaj špendati, potrošiti. Na račun plesa so zaslužili trgovci, šivilje, krojači, krznarji, čevljarji, frizerji, zlatarji in drugi. Uporabnikom vseh teh uslug pa je ples prinesel sloves, znano je bilo namreč, da je bil špinerbal elitni ples. Vabili so tudi druge pomembne meščane, zdravnike, učitelje, razne premožne obrtnike iz Litije in Šmartna. Niso pa se ga udeleževali starejši delavci in okoliške predice. V plesu so videli le velik strošek, ki bi ga težko zmogli. Poleg tega podeželska dekleta navadno niso obiskovala plesnih vaj in se niso učila standardnih plesov, v tako elitni družbi bi se verjetno ne počutila dobro. Takrat znani ljudski plesi so sodili le še v gostilno in na nekatere druge vaške veselice, ne pa na špinerbal. Cirila Gradišek, rojena leta 1920, hči gostilničarke v najstarejši litijski gostilni Pri Fortun: "K nam je hodila na kosilo Tončka Dolšek, pozneje se je poročila v Jablanico in njenega dekleškega imena se ne spominjam. Hodila je v tovarno, mogoče je bila preddelavka. Moja mama je bila dobra kuharica. Cela Litija je živela od predilnice. Na ples so se začeli pripravljali več mesecev prej, govorilo se je dolgo tudi potem. Špinerbal je dal zagon celemu mestu. Trгоvec Lombar je prodajal blago nasproti Koblarja. Nabavljal je blago le za en kostim ali obleko, da se ne bi pojavili dve v enakem blagu. Kupovali so tudi pri Končarju, ali pa šli v Ljubljano. Čevljarji in šivilje so delali noč in dan in navadne storitve zlepa niso prišle na vrsto. Nobena ni iste obleke oblekla zaporedoma na dveh plesih /.../ Dvorana je bila temu primerno okrašena. Za ples je igral najet ansambel. Spodaj je bila pogostitev. Povabljeni so bili tudi zastopniki drugih tekstilnih tovarn. Lahko smo šli gledat na balkon /.../ Bolj se je bližala vojna, slabše je bilo."

Ples so pripravljali strokovni in administrativni delavci predilnice. Prva leta so se delavci prijavljali kar pri vratarju, po drugi vojni pa so bili vabljeni s pisnimi vabili, povabili so tudi tuje partnerje, poskrbeli za hrano in pijačo, najeli glasbeni ansambel, okrasili dvorano, porazdelili delo za sam večer – sprejem domačih in tujih gostov, garderoba, strežba pri mizah, nagovor in otvoritveni ples, vodenje plesa in spremljajočih iger pa verjetno še kaj.

Špinerbal so prirejali vedno v zimskem času, navadno teden dni pred pustom, zato so bile dobrodošle tudi maske. Primerilo se je, da je bil kdaj tudi na samo pustno soboto, čeprav je bila ta sobota rezervirana za maskenbal, ples v maskah. Najboljše maske so bile nagrajene. Tudi za te kostume so se lepo potrudili. Magdalena Zupan, rojena leta 1931, je dobila nagrado za najboljšo masko: "S 15 leti sem začela delati v predilnici. Nikoli nisem zamudila ne špinerbala ne maškar. Zgodilo se je, da smo predilci imeli svoj ples ravno na pustno soboto. Oblekla sem se v strupenega pajka. Črno blago, taftsvilo, sem kupila v Ljubljani. Satenasta tkani-

na se je svetila v črni barvi, vendar se je videlo, kot bi bilo črtasto, s svetlimi in temnimi progami. Obleka s kratkimi rokavčki je bila prerezana v pasu, zgornji del se je prilegal životu. Ob vratu je bila izrezana v obliki srčka. Krilo je bilo krojeno v vložkih, segalo je do srede meč. Čez prerez v pasu sem si zavezala pas zadaj v mašno. Na hrbtini strani sem na obleko prilepila pajka, okrog rdečega križa se je vil srebrn trak v več vrstah. Na kapi, ki sem jo imela čez glavo, so strašili rožički. Obraz sem si delno zakrila s polmasko. Tako oblečena sem bila ves večer in dobila prvo nagrado."

Obleka naredi človeka

Na plesu je večina žensk nosila dolge večerne obleke. Etamin, najtanjša blago, podobno kot til, le tkano v platneni vezavi, čipka, svila, taft, batistšifon, organdi, žoržet, brokat, rips, krepdešin in tanjši žamet so bili materiali med obema vojnama. Nekaj ženskih večernih oblek je opisanih že v besedilu. Skoraj vse so bile dolge, krojene v princeskroju. Pogosto so ob vratu obleko okrasile s polkrožnim, elipsastim ali štirikotnim plastronom, torej z drugim blagom ali čipko. Kroje so si izbrale iz časopisov ali pa jim je svetovala šivilja. Šivilje so tudi pazile, da so se pomerjanja odvijala v zaprtem prostoru, skritem pred drugimi. Po drugi vojni, ko so bile trgovine bolj založene z blagom, je o že prodanem blagu za plés spregovorila tudi trgovka. Ne bi se spodobilo, da bi dve nosili obleko iz enakega blaga. Priljubljeni so bili tudi širši šali, narejeni iz istega blaga kot obleka in podloženi s kontrastno, barvno usklajeno podlogo, ki so si jih ogrinjale čez ramena. K svetli obleki so si posameznice privoščile približno 30 cm široko in poldrug meter dolgo štolo iz belega zajčka, na notranji strani je bil v podlogi skrit manjši žepek. Zaželeno je bilo tudi črno ali temno krzno.

Ženske so imele večinoma kratke, skodrane lase. Pogosto so omenjale uhane, razne ogrlice okoli vratu, modne so bile zavezane pentlje zadaj v pasu. Zelo priljubljen dodatek na prsih je bila vrtnica iz blaga. Lahko so jo kupile pri prodajalcu ali pa jo je izdelala šivilja. Šivilje so veliko okraskov izdelovale ročno. Izdelale so jih tudi v notranjem, skritem delu oblačila kot spomin ali v zahvalo za zupanano nalogo. Največkrat je bil to manjši, zelo uporaben žepek, okrašen z nabranim svilenim trakom iz podloge.

Čevlji naj bi se ujemali z obleko. Ženske so nosile večinoma salonarje z visoko peto, spredaj oblikovane v špicco ali pa okrogle s paščkom. Nekateri so se morale zadovoljiti s platnenimi ali podobno cenenimi čevlji, druge so si privoščile usnje, lak, semiš ali celo čevlje, izdelane po meri. Moški so nosili temne obleke, bele srajce, kravato, temne nogavice in črne nizke čevlje (*šolne*), direktorji pa frake in metuljčke za vratom.

Špinerbal

Na večer plesa so se razkrile vse toalete, ki so jih pred prireditvijo ljudje skrivali drug pred drugim. Obleka naj bi bila presenečenje, zato se o tem ni dosti govorilo. Pripravljale so se v tajnosti in tako ustvarile napetost ter

ob začetku predstavljale še večjo pašo za oči. Že štirinajst dni pred plesom so mizarji in zunanji delavci krasili dvorano. S stropa so viseli pisani lampijončki, v lepe svederčke zavita vata in špule. Po vojni so pogosto krasili tudi z bombažno prejo, pajkovo mrežo in velikim kolovratom. Ansambel je igral na galeriji. Tu in pod galerijo so stale mize, potekale pa so v vrsti tudi ob ostalih treh stenah v dvorani. Sredi dvorane so plesali. V spodnji etaži je bil bar in glasba na ploščah. Tudi tu so se lahko zavrteti. Inženirji in drugi vodilni so pripeljali s seboj svoje žene, predice pa svoje može, prišel je tudi direktor. Prijaznega direktorja Preissa je okoli leta 1932 nadomestil Donth. Bil je izobražen, ugleden in priljubljen med delavci. Stanoval je v vili Na stavbah, danes je tu osem stanovanj, imel sina in hčer in seveda svojo služinčad.

Ko je prišel čas za začetek, je direktor vstal in na kratko pozdravil vse navzoče v slavnostnem, delavskem duhu. Približal se je izbrani predici, se ji priklonil, jo prijel za roko in jo odpeljal na plesišče. Direktor Preiss je vedno izbral predilniško zaupnico Beti Jošt, oba sta bila majhne in močne postave. Ansambel je zaigral valček, nekateri se spominjajo melodije Na lepi modri Donavi, par pa je zaplesal otvoritveni dunajski valček. Po krajšem plesu je svojo plesalko odpeljal na njeno mesto, to je pomenilo, da so se lahko vključili tudi ostali, sam pa je zaplesal z drugo plesalko ali s svojo ženo.

Plesali so standardne plesse, poleg valčka še angleški valček, polko, tango, fokstrot, gospe Mlakar in Berlot sta omenili tudi četvorko, gospa Slabe pa argentinski tango. V večeru so se zvrstile tudi razne igre, plesali so "cvetlični valček". Plesalec je podaril izbrani plesalki svež nagelj in z njo zaplesal valček. Če so volile dame, je bil na vrsti damenval. Med prvimi plesi so izbirali tudi najlepšo plesalko, mis večera. Izbrana je ta naslov nosila eno leto in bila v tem času "malo gor vzeta, seveda, če je bila luštna pa mlada", kot je mimogrede omenila gospa Mlakar. Špinerbala in izbiranja najlepše se je spominjala tudi Štefka Berlot: "So prirejal ples predilnice. Jezus, pol so ble pa tiste s pisarne, ki so misle da bojo one mis. Jest pa nič vedla. So bli pa fantje nobel, veste, litijski, pa Lukman je bil. Čakte, je blo tko narjen, so ble mize, pa sem imela od direktorja mizo, sem kelnarla, od obermajstra, pa še... O Marija, saj pravim, u dolge kikle, katera je misla, da bo mis. Jest pa žametno, novo, do kolen, tako lepo, ja, žametno, črno pa rdečo tle. Gospa Adlerjeva mi je šivala /.../ Vse so s kartam zbiral. Ene kartice so prodajal. Katera je dobila največ, tista je pa zmagala. Jest sem bla kelnarca, kej sem si pa misla. Oto je zbiral. Pol pa je začel, k je bla ura punoči, so vpil. Une so ble vse u tist muckah, oblekah, pisarniške, nobel. Sej sem bla tud jest luštna, res sem bla. Smo plesal četvorko, valček, so nas hodil prosit. Eden je imel pa tu čez, da je vodil, pa da bo povedal, ktere so ble najlepše. Osnajst let sem bla stara. Je trajal ples do jutra, sevede /.../ Pol pa mene zvoljo. Čakte. Sam čez park, Na stavbah, tamle pri Sav, smo stanval. Muj oče je bil pa voznik, veste, je imu dva konja, najlepša u Liti. Pol pa mene zvoljo. Enga pa našuhtajo, je ponoč letu ke domov, da bo očet povedov, da nej gre u dvorano: 'Štefi je zvolena.' Oče: 'Ne, vozi! Mene ne boš mu za norca!' Ga je kar nagnov. Trije so šli. Jih je nagnov. Njemu tu ni nič pomenil, je biv kmečki človek /.../ Sem

dobila torto, so imel tam pripravljeno, pa pušlec. Pol nikdar več niso zbiral mis /.../ Špinerbal je bil najbolj eliten ples u Liti, sej družga ni blu tacga. Vsi fantje u belih rokavicah. Vsak je lohke šu, če je le kej mu."

Kako je v izboru za najlepšo plesalko večera zmagala Štefka, se spominja tudi Nejedlijeva: *"Mama in oče nista o špinerbalu nikoli nič omenila. Verjetno ga še ni bilo. Tudi potem se ga nista nikoli udeležila. Direktor Preiss je povabil vse delavce na ples, delavce je zelo spoštoval. Govoril je samo nemško, pa smo ga kar razumeli. V uvodnem nagovoru nam je zaželel lep večer, naj si privoščimo hrano in pijačo, nato pa zaplesal z izbrano predico. Predno se je glasba iztekla, se je ustavil in naznanil ples za vse. Med večerom je obiskal vsako predico posebej, jo pozdravil in jo potrepil po rami.*

Z mojim bodočim možem sva sedela na galeriji, narezkov si nisva naročala, saj je bilo škoda denarja. Cel večer sva sedela ob pol litru vina in opazovala plesno dogajanje. Mož je bil krojač, delal je pri Krojaštvu Knol in si za ta večer naredil črn rekelc in sive hlače. A kaj ko ni plesal, da bi se postavila z njim. Sama sem nosila črno, svileno obleko z belimi pikami. Dolgi rokavi so se zapenjali z manšetami, ob vratu je bila skoraj zaprta. Malo nad koleni so bili všiti dvojni zalikani favdi, po dva spredaj in zadaj. Obleka se je lepo prilegala, segala je do pod meč in spodaj zaradi globokih dvojnih gub bogato valovila. Kroj sem videla v časopisu /.../ Lepotica večera je bila Jelnicarjeva Tončka. Oblečena je bila v belo obleko do tal, videle so se le špičaste petke in špičke belih lakastih šolnčkov. Krilo so krasile nabrane velane v več vrstah. V iztegnjeni roki je držala podolgovato torbico iz korald. Delala je v pisarni in imela je med vodilnimi močno zaledje podpore. Mi, sorodniki, smo držali za Štefko. Kupovali smo karte, napisali ime in vrgli v zabojček. Ko so opolnoči preštevali glasove, je naša izbranka zmagala."

Ples je trajal do jutra, dobra volja, glasba in ples so omilili začetno tremo in omehčali narejeno elitno držo. Proti koncu so dobri pevci že tudi kakšno zapeli. Bilo pa je čutiti veliko prezira in nevoščljivosti, še posebno če so se predice bolje odrezale kot njihove kolegice na nasprotni stanovski strani. Tako kot vedno je tudi včasih veljalo, da moraš poleg znanja imeti tudi smisel, tega se pa z denarjem ni dalo kupiti. In predice so prav gotovo vsak težko prislužen dinar večkrat obrnile, se dobro posvetovale in dobro premislile, preden so ga vnovčile. Med pripovedovalci je bilo omenjeno tudi to, da se gospe vodilnih in lastnikov tovarne namenoma niso preveč šopirile, da ne bi s tem preveč zasenčile preprostih delavk.

VIRI

Dolšek, Ida
2000 *Kaku se kej narod rihta: folklorne pripovedi od Litije do Čateža.* Ljubljana: Kmečki glas.

Kresal, France
1961 *Razvoj Predilnice Litija.* Litija: Predilnica.

PRIPOVEDOVALCI

Daniela Babič, roj. 1927, Litija
Danica Cvetežar, roj. 1911, Litija
Jože Dobravec, roj. 1933, Litija
Cirila Gradišek, roj. 1920, Šmartno pri Litiji
Franci Lesjak, roj. 1923, Litija
Mojca Maček, roj. 1931, Litija
Marija Mlakar, roj. 1915, Litija
Ana Nejedli, roj. 1916, Litija
Lojzka Ovník, roj. 1924, Litija
Tonka Pungračar, roj. 1928, Litija
Lea Rapl, roj. 1928, Litija
Alojzija Sinigoj, roj. 1914, Šmartno pri Litiji
Lojzka Slabe, roj. 1926, Litija
Magdalena Zupan, roj. 1931, Litija

Dekleta – predice – pred deklškim domom Na stavbah v Litiji okoli leta 1930. (Iz arhiva Mije Boltin.)